

465

1843-1931

ՆՈՅՆՄԲԵՐ

ԹԻՒ 11

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ - ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԶԹ ՌՅԶ-ՌՅԶԱ

ՎԵՆԵՏԻԿ Ս. ՂԱԶԱՐ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՆԴՐԱԿԱՆ ԿԷՏԵՐ

ԿՈՐԵԱՆ ԳՐՔԻՆ ՄԷՋ

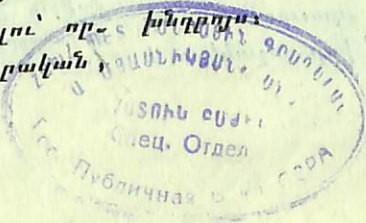
ՏԱՐԻՆԵՐ առաջ, 1897 թուականին, քանի մը ուսումնասիրութիւններ պատրաստած էի Կորեան գրքին մասին, որոնցմէ երկուքը միայն կրցայ հրատարակել յիշեալ տարւոյ «Բազմավէպ»ին մէջ, զանազան պատճառներ թոյլ չտալով ինծի շարունակել յօդուածներու շարքը: Այն ժամանակէն մինչեւ այսօր, 34 տարինեւրու շրջանին, հսկայօրէն յառաջադիմեց մեր ազգային մատենագիրներուն ուսումնասիրութիւնը և քննադատութիւնը. հետեւաբար կարելի չէր անփոփոխ պահել ամբողջապէս այն ժամանակի տեսութիւններս և կարծիքներս: Եւ սակայն, ամէն պարագայի մէջ, կը մնայ միշտ հաստատուն իմ մէջս այն խոր համոզումը, թէ Կորեան գրքը, այնպէս՝ ինչպէս ունինք այսօր մեր ձեռքը, չէ՛ այն՝ ինչ որ հաւանօրէն անոր գրչէն ելած է ե զարուկիսուն (442-445) տարիներուն:

Առժամ կու գամ լուսարանելու՝ որքան կարելի է՝ մէկ քանի խնդրական,

մութ և անհասկնալի կէտեր, որոնք կըրնան մասնակի և անուղղակի կերպով հաստատել իմ այն կարծիքը, թէ Կորեան իսկական գրութիւնը, - թէեւ ներկայ վիճակին մէջ անգամ շատ արժէքաւոր և շահեկան է իր բովանդակութեամբ, ոճով և լեզուով, - ոչ միայն կրած է զանազան փոփոխութիւններ և խանգարումներ դարերու շրջանին, ինչ որ կ'ընդունին Նորայր Բիւզանդացի և ուրիշ շատ բանասէրներ, այլ նաեւ յապաւում և կըրճատում են անկէ ամբողջական հատուածներ, ներմուծում՝ օտար բառեր և բացատրութիւններ, տեղափոխում՝ մէկ քանի էջեր, սխալ կարդացում և գրում՝ ինչ ինչ բառեր, անուններ և թուականներ: Ասոնք էին ահա իմ նախկին ուսումնասիրութեանցս զիտաւոր կէտերը:

Չուզելով առժամաւ աւելի ծանրանալ ասոնց վրայ, կ'անցնիմ առաջարկեալ

ԲԱԶՄ. ՆՈՅՆՄԵՐ 1931

կը հայացնէ, «Վաղարշապատ»ը կոչելով Նորքապետը (յէջ 20, 33, 44), «Կոստանդնուպոլիս»ը կամ «Բիւզանդիոն»ը՝ Կոստանդինական քաղաքը (յէջ 27, 33), եւն., ինչո՞ւ պիտի չհայացնէր նաեւ «Կայենականք»ը, քանի որ մանաւանդ պարսիկ արքունիքին կամ անոր տոհմին ու պետութեան պատկանող իր մը կամ առարկայ մը չէ՝ որ կ'ուզէր նշանակել, այլ զուտ հայկական և մասամբ եկեղեցական — իրաւասական խնդիր մ'էր որ կը շօշափէր, և հետեւաբար կը պահանջուէր որ հոս Կորիւն բացարձակապէս հայ խօսքով և լեզուով ծանօթացնէր մեզի եղելութիւնը։ Այո՛, գուցէ ներքին ըլլար իրեն գործածել «Կայենականք» կամ ուրիշ ո՛ր է օտար բառ մը, եթէ յատկապէս պաշտօնական կամ գիտական իր մը նշանակէր՝ պատմական կամ կրօնական հանգամանք ունեցող, որ արդէն ընդունուած ըլլար ընդհանուր ազգէն, ինչպէս «Պատեք» (էջ 28), «Եպիսկոպոս» (յէջ 17, 18, 19, 20, 21, 24, եւն.), «սպայապետ» կամ «սպարապետ» (էջ 27, 28), «սակեր» (էջ 28), «ակումիտ» (էջ 27), «բորբորոս» կամ «բորբորիանոս», եւն., զորոնք անփոփոխ պահեր է։ Յամենայն դէպս, անտարակոյս է որ հոս Կորիւն կ'ուզէր ըսել, ինչպէս կը պահանջէ խօսքին կապը և իմաստը, կամ «հայրենի տեղեաց՝ սահմաններուն մէջ», և կամ «թագաւորական՝ արքունի տեղեաց մէջ»։ Առաջին պարագային՝ կարելի չէ՞ ենթադրել որ Կորիւն ըսած ըլլայ «ի հայրենականս», կամ լաւ եւս «ի կայս հայրենականս», իսկ երկրորդ պարագային՝ «ի կայս արքունականս», որ յետոյ՝ տառի մը փոփոխութեամբ՝ եղած ըլլայ «ի կայս արքենականս» (արքեան — արքենի, արքունի)։ Այս երկու պարագաներուն մէջ ալ, «կայս» ինչ ա տառը և միւս երկու բառերուն առաջին վանկերը կամ անգամները՝ արք և հայր՝ դուրս թողուելով զբաղմունքներուն մէջ, առաջ եկած ըլլայ կայսերական (կայ — կեակախ) բառը։ Ի սկզբան, անտարակոյս քմահաճ և բռնազբօս պիտի երեւի բանասէրներուն սոյն

ենթադրութիւնս, և սակայն մեր ձեռագիրները որքան այսպիսի և աւելի եւս խորթ ու աղիկամի փոփոխութիւններ՝ խաթարումներ ունեցած են. զանց ընելով յիշել Ս. Բարսղի Վեցօրէից և միւս Ս. Հարց ճառերուն թարգմանութեանց մէջ մուտ գտած հարիւրաւոր վրիպակները զրէի, նոյնիսկ Կորեան գրքին մէջ քիչ կանասոր ապացոյցներ ու օրինակներ, ինչպէս, «Բարուլաս»ը եղեր է «Բարիլաս» (էջ 18), «Կրման» (Քիւրմանշահ) եղած է «Դիւմոն» (էջ 48), «նաւթճեաց» եղեր է «նուաճեաց» (էջ 36), «առ ոստանն» (ինչպէս կ'ուզէ սրբագրել Պ. Յնտըլեան) եղեր է «առ ոտս տանն» (էջ 24), և նոյն բառը Ագաթանգեղոսի մէջ դարձեր է «Ռոտստակ» կամ «Բոտտանտակ» (Ագաթ. էջ 626), «ի կատարումն» (Ագաթ. էջ 661) եղեր է Կորեան մէջ «ի կափարումն» (էջ 47), «զմատեանս» (Ագաթ. էջ 662) տրւած է Կորեան մէջ «զատեանս» (էջ 47), Կորեան (էջ 46) «մենամարտիկ երկպատական բռնութեան» բացատրութիւնը եղած է Ագաթանգեղոսի մէջ «մենամարտիկ երկպատական առնութեան» (էջ 21), «լսող» (Կոր. էջ 47) Ագաթանգեղոսի մէջ եղեր է «լուսաւոր» (էջ 22), «ի նշանաւոր գիտակացն քաղելով» (Ագաթ. էջ 662) որ ուղղագոյն ձեւն է՝ հաւանօրէն Կորեան նախնական գրութեանէն առնուած՝ եղած է անոր այժմու տպագրին մէջ (անշուշտ ձեռագրին համեմատ), «ի նշանադիմակացն քաղելով» (էջ 47)։ Այս վերջինը միայն, — ուր «նշանաւոր» բառը կրճատուելով՝ մնացեր է «նշան» և «գիտակացն» եղեր է «գիմակացն», և յետոյ միանալով իրարու՝ դուրս եկեր է «նշանադիմակացն» — չի՞ բաւեր միթէ լիովին արգարացնելու իմ ըրած ենթադրութիւնս։ Այս բոլոր տարբերակները կամ վրիպակները ուրիշ բան չեն՝ բայց միայն արդիւնք օրինակողներուն անհոգութեան և անուշադրութեան, մերթ եւս անոնց տգիտութեան կամ իմաստակութեան։ Սոյն օրինակները և ուրիշ շատեր՝ զորոնք երկար պիտի ըլլար մի առ մի մէջ բերել,

և բոլորն ալ Կորեան փոքրիկ գրքէն, ցոյց կու տան արդէն թէ այդ հոյակապ մատենագրին ոսկեղինիկ զրքոյկը ինչե՞ր կրած է մեր անհոգ ու տգէտ օրինակողներուն ձեռքէն, և միւս կողմանէ կը հաստատեն թէ բոլորովին անհիմն ու երեւակայեալ բան մը չէ՞ ենթադրութիւնս, այն է՝ «ի կայենականս» բառը ուղղել և կարդալ «ի կայս հայրենականս» և կամ «ի կայս արքունականս», մինչեւ որ բանասէրներէն աւելի լուրջ և համոզիչ լուծում կամ մեկնութիւն մը տրուի յիշեալ բառին։

Բ

«Անատոլիս՝ ի մուտ ճանապարհին»

Կորիւն, յետ պատմելու Մաշթոց վարդապետի յաջող և արդիւնալիւր առաքելական և ուսուցչական գործունէութիւնը զրաջի աշխարհներուն մէջ և անոր վերադարձը Հայաստան, կ'աւելցնէ. «խորհուրդ առնոյր այնուհետեւ վասն կէս ազգին Հայոց, որ էր ընդ իշխանութեամբ թագաւորին Հոռոմոց¹», հոն ալ մուծաթագաւորին գործածութիւնը, նելու հայ տառերուն գործածութիւնը, վարժարաններ հիմնելու, եւն.։ Ուստի, վարժարաններ հիմնելու մ'առած ընտիր աշակերտներու խումբ մ'առած հետը, որոնց զլիսաւորներն էին Ղեւոնդէոս և Դերջանի Գինթ եպիսկոպոսը, կ'անցնի Յունաց բաժինը, և անկէ կ'ուղղուի դէպ Յունաց տեղեւոյն, որ արդէն ծանօթ ըլլալով իր Սուրբի, ուր արդէն ծանօթ ըլլալով իր սրբութեան և իմաստութեան համբաւը, սիրով և մեծամեծ պատիւներով կ'ընսիրով և մեծամեծ պատիւներով կ'ընդունուի տեղեւոյն եպիսկոպոսներէն և իշխաններէն, «և մանաւանդ ի սպայապետէն աշխարհին, որ անուանեալ կոչէր Անատոլիս՝ ի մուտ ճանապարհին²»։

Աւելորդ է ըսել՝ թէ այս վերջին ըստորագծուած տողը մութ, անհասկնալի և առեղծուածային բան մ'ունի, և հետեւաբար քննելի է, ա) ուղիղ է սպարապետին անունը «Անատոլիս»։ Բ) ինչ է Կորեան ձեռագիր օրինակին մէջ զրուած «Անտիոլիս» կամ «Անտիսի» անունը։

գ) ինչ կապ ունին այդ անունները հետեւալ «ի մուտ ճանապարհին» բառերուն հետ։

Ա) Վենետիկի հրատարակիչները կը յայտարարեն արդէն, թէ Կորեան ձեռագրին մէջ «Անատոլիս» անունը գոյութիւն չունէր, այլ «Անտիոլիս» էր մէկ օրինակին մէջ, և միւսին՝ «Անտիսի», որ առաջնոյն սխալ գրութիւնն է. և իրենք՝ Խորենացիէն առած՝ զրա՞ծ են «Անատոլիս»։ Ասոր վրայ Պ. Յնտըլեան հետեւեալ ղիտողութիւնը կ'ընէ. «Տպագրին մէջ մուծուած փոփոխութիւնը արդարանալի չէ՝ երբ Կորիւնի երկու օրինակներէն մէկը ունի Անտիոլիս, միւսը Անտիսի³»։ Եւս աւելի անարդարանալի կը դառնայ, երբ Խորենացեայ նման կասկածելի հեղինակի մը վկայութեան վրայ միայն հիմնուած՝ տեղի կ'ունենայ այդ փոփոխութիւնը։ Եւ այսպէս Պ. Յնտըլեան իր հրատարակութեան մէջէն դուրս կը ձգէ «Անատոլիս» անունը, անոր տեղ դնելով «Անտիոլիս» իբր աւելի հարազատ՝ ըստ ձեռագիր օրինակին։ Արդ տեսնենք թէ այդ երկուքէն ո՞վ իրաւունք ունի, և կամ, երկու անուններէն ո՞րն է ուղիղը, «Անատոլիս» թէ «Անտիոլիս»։

Ինծի կ'երեւի թէ՛ այս կէտին մէջ իրաւունքը աւելի Վենետիկի հրատարակիչներուն կողմն է քան Պ. Յնտըլեանին։ Վերջինս՝ իր տեսութեան ուրիշ նպաստաւոր փաստ չունի՝ բայց միայն ձեռագիր օրինակին վկայութիւնը, որ ինծի համար նոյնքան կասկածելի է. և յետոյ կ'աւելցնէ. «Անտիոլիս սովորական անուն էր, և գործածական այդ ատենները», իր այս հաստատութեան իբր փաստ բերելով՝ Կոստանդին կայսեր Անտիոլիս զօրավարը, Խորենացեայ պատմութեան մէջ յիշուած, մեր Խոսրով Բ թագաւորին ժամանակ. և ուրիշ Անտիոլիս մը՝ իրաւագէտ և հեղինակ Թէոդոսեան օրինագրքին, ըստ վկա-

1. Կորիւն. «Պատմութիւն Մաշթոցի վարդապետի» էջ 27. — 2. Անդ. — 3. Պ. Յնտըլեան. «Կորիւն. վարժ Մաշթոցի» էջ 35. Ծանօթ.։

յութեան Գաթրճեանին¹։ Իսկ Վենետիկի հրատարակիչները, ինչպէս ըսինք, հիմնուած են միայն խորհրդացւոյ վկայութեան վրայ, ինչ որ ըստ ինքեան զօրաւոր և համոզիչ փաստ մը պիտի չըլլար, եթէ Ղ. Փարպեցին չհասնէր՝ իր հեղինակաւոր և անկասկածելի վկայութեամբ՝ հաստատելու խորհրդացւոյն ըսածը, երբ կը յիշէ իր պատմութեան մէջ «Անատոլիս»՝ որ ի ժամուն սպարապետ էր Անտիոքայ²։ Փարպեցւոյ սոյն վկայութիւնը ծանօթ էր Պ. Ֆնտըլեանին, և ինքն ալ կը խորհրդածէ թէ խորհրդացին իրմէ առած է «Անատոլիս» անունը, ինչո՞ւ ուրեմն բնաւ կարեւորութիւն տուած չէ անոր, և կը պնդէ՝ կը յամար «Անտիոք» անուան վրայ։ Գուցէ ժամանակը՝ 451 տարին՝ չափազանց ուշ երեւցած ըլլայ իրեն, նոյնացնելու համար 416—421 թուականին ապրող սպայապետին հետ. սակայն նոյն պարագան չէ թէ ոչոր կայսեր համար ալ, որ կ'ապրէր Մաշթոցի Բիւզանդիոն երթալուն ժամանակ, և յետոյ կը յիշուի նոյնը 451 թուականին, երբ հայ նախարարներու պատգամաւորութիւն մը կ'երթար իրեն՝ Վարդանանց պատերազմէն առաջ՝ օգնութիւն խնդրելու Պարսից զէմ³։ Նոյն պարագային մէջ չէ՞ր նաեւ Ղեւոնդ երէց, որ 416—417ին ուղեկից կ'ըլլայ Մաշթոց վարդապետին մինչեւ Անտիոք և Մելիտինէ, և յետոյ՝ 451ին՝ նոյն Ղեւոնդը Աստուծոյ ու հայրենեաց սիրով ու հրով կը վառէ՝ կը քաշալերէ Վարդանանց բանակը։

Արտաքին պատմիչներու վկայութիւնն ալ կու գայ հաստատելու, թէ ճիշդ այդ թուականներուն (416—421ին) Բիւզանդական Արեւելեան բանակին հրամանատարը կամ սպայապետը՝ Անատոլիս կամ Անատոլիոս պատրիկն էր, ինչպէս կը վերկայէ այն ժամանակի յոյն եկեղեցական պատմիչը Սոկրատ⁴, և նոյնը կը հաւաստէ արդի ֆրանսացի հեղինակը Lebourt, իր հմտալից զրքին մէջ՝ խօսելով բիւզանդական և Սասանեան պետութեանց յարաբերութեանց մասին⁵։ Եւ իրօք, այդ ամ-

բողջ շրջանին (417—451), չի յիշուիր պատմութեան մէջ ուրիշ անունով սպարապետ Անտիոքայ։

Բ) Սակայն միւս կողմանէ, քանի որ Կորեան երկու օրինակներն ալ ունին «Անտիոք», պէտք է նկատել որ աւելորդ տեղ դրուած չէ այդ անունը, և ընդունելով հանդերձ «Անատոլիս»ը, մանաւանդ թէ այդ երկուքը միացնելով կամ հաշտեցնելով է՝ որ պիտի կրնանք աւելի լոյս սփռել և պարզել Կորեան խօսքերը։ Հարկ է ուրեմն այդ երկու անուններուն միաւորութեան կապ մը գտնել, տող մը կամ գէթ բառ մը, որ թերեւս զանց եղած է անուշադրութեամբ զրչագրին մէջ, և այդ բառն է՝ ըստ իս՝ «քաղաք»։ Եթէ «Անատոլիս» սպարապետին անունն է, «Անտիոք» ալ՝ անոր իշխանանիստ քաղաքն է, ինչ որ պատմական է. և այսպէս պիտի առաջարկէի կարդալ ու լրացնել վերոյիշեալ պարբերութիւնը հետեւեալ կերպով. «մանաւանդ ի սպայապետէ աշխարհին, որ անուանեալ կոչէր Անատոլիս՝ ի քաղաքին Անտիոք», եւն.։

Գ) Սակայն կը կաղայ տակաւին ու թերի կը մնայ պարբերութիւնը, քանի որ այդ անունները չեն կապուիր և քերականական կամ բանաւոր աղբրս մ'ունենալ չեն թուիր իրենց յաջորդող «ի մուտ ճանապարհին» բառերուն հետ, և բաւական գոհացուցիչ չէ Պ. Ֆնտըլեանին բացատրութիւնը, «Բիւզանդիոն մտնելու ճանապարհին վրայ»։ Հոս առժամ Բիւզանդիոն երթալու խօսք չկայ. դեռ հազիւ ընդունած է սպարապետը եւ կը պատուասիրէ զՄաշթոց, և անոր կամքն ու նպատակը գիտնալէն վերջն է՝ «որ զիրս առաջի եղեալ գրով ցուցանէր կայսերն՝ որում թէ ոչոքս կոչէին»։ տակաւին իմաստը

1. Պ. Ֆնտըլեան. «Կորիւն. Վարդ Մաշթոցի». էջ 35. Ծանօթ. - 2. Ղ. Փարպեցի. «Պատմութիւն Հայոց». էջ 27. Վենետիկ. 1873. - 3. Ղ. Փարպեցի. էջ 217. - 4. Socrates, «Hist. ecclesiastica». VII. 18. - 5. Lebourt, «Le christianisme dans l'em-pire». էջ 117. Paris. 1904.

լրացած չէ, պակաս բան մը կայ՝ որ անպատճառ գոյութիւն ունէր Կորեան իսկական գրութեան մէջ։ Անկարելի է այնպիսի հոյակապ՝ ճոխարան՝ ոսկեգրիչ հեղինակի մը վերագրել այդպիսի թերի, անիմաստ և կցկտուր նախադասութիւն մը «Անտիոք՝ և մուտ ճանապարհին», երբ շատ կարեւոր պատմական դէպք մ'է՝ որ կ'ուզէ մեզի աւանդել։ Հոս, խորհրդացին է որ պիտի հասնի քիչ մ'աւելի լոյս սփռելու մեզի, — խորհրդացին, կ'ըսեմ, որ ըլլայ Ե կամ Ը դարու հեղինակ, անոր տարակոյս ունեցած էր ձեռքը Կորեան պատմութեան օրինակ մը, աւելի անաղարտ ու կատարեալ, աւելի խնամուած, աւելի զերծ այն բոլոր կողմերու անհեղեղ վրիպակներէն՝ որոնք սպրդած են ժԲ դարէն ասդին անխղճօրէն. մինչ առաջին երեք դարերուն (450—470) օրինակողները՝ շատ աւելի խնամով, գիտակցօրէն և խղճմտօրէն կատարած են իրենց արուեստը։ Ուրեմն, ըստ խորհրդացւոյն պատմելուն, Մաշթոց կը ներկայանայ Անատոլիս գօրավարին՝ Ս. Սահակայ ինքնագիր թղթով մը, ինչ որ պատշաճ և վայելուչ էր. որուն մէջ կը բացատրուի Մաշթոց վարդապետին դիրքը՝ պաշտօնը և իր առաջին նպատակը։ Համառօտ գիր մ'է, որուն մէջ միակ կարեւոր և նշանակալից բացատրութիւնն է, «աղաչեմ զքո քաջութիւնդ՝ ձեռնառու լինել ճանապարհին»։ Վայրկեան մը ենթադրելով իսկ թէ իրապէս այդ թուղթը գրուած չըլլայ Ս. Սահակէն, և պարզապէս խորհրդացւոյն երեւակայութեան գիւտը կամ ստեղծումն ըլլայ, սակայն անպատճառ Կորեան այդ հատուածին մէջ ըլլալու էր բան մը՝ ակնհայտ և որ խորհրդացւոյն թելադրած է նարկ մը, որ խորհրդացւոյն թելադրած է այդ նամակին խմբագրութիւնը։ Եւ իրօք խորհրդացւոյն մօտ՝ Ս. Սահակայ ընծաւորած նամակին «ձեռնառու լինել ճանապարհին» բացատրութիւնը, ըստ իս, սերտ աղբրս մ'ունի Կորեան «ի մուտ ճանապարհին» բառերուն հետ, որուն վրայ պարհին՝ բառերուն հետ, որուն վրայ հիմնուած, ես ինծի թոյլ կու տամ հետեւեալ կերպով լրացնել կամ կազմել Կո-

րեան թերի և մթին պարբերութիւնը. «... պատուեալ, մանաւանդ ի սպայապետէն աշխարհին, որ անուանեալ կոչէր Անատոլիս՝ ի քաղաքին Անտիոք, խոստանայր յինչ ձեռնառու ճանապարհին»։ (վերջին երկու բառերս «ձեռնառու ճանապարհին»՝ ճշգրտն է կամ ուղղագրութիւնը Կորեան «ի մուտ ճանապարհին» բացատրութեան)։ Եւ ճիշդ այդ խոստումէն վերջն է, որ կը յարէ պատմիչը. «Որ զիրս առաջի եղեալ գրով ցուցանէր կայսերն՝ որում թէ ոչոքս կոչէին»։ Այս կերպով միայն կը համարիմ պարզած և լրացուցած ըլլալ «Անատոլիս կամ Անտիոք՝ ի մուտ ճանապարհին» խօսքին իմաստը։

Գ

«Ակումիտ»

Անատոլիս սպարապետը գրած ըլլալով թէ ոչոքս կայսեր՝ Մաշթոց վարդապետին Բիւզանդիոն երթալու և կայսրը տեսնելու խնդրանքը, «ուստի և հրաման ելանէր, կ'ըսէ Կորիւն, վայելուչ մեծարանօք ըզսուրբն՝ Ակումիտ անուն կոչելոյ»¹։

«Ակումիտ», ինչպէս յայտնի է, յունարէն ἀκούματος բառն է, որ կը նշանակէ «անհանգիստ, անքուն, արթուն», եւն.։ Ե դարուն սկիզբը, Աղեքսանդր անունով յոյն ճգնաւոր մը՝ Միջագետքի մէջ Եփրատի ափին վրայ՝ կրօնաւորական միաբանութիւն մը հիմնեց, որ այնքան հոգաւոր եղաւ՝ որ քիչ ժամանակի մէջ միաբաններուն թիւը աճեցաւ 300 և աւելի։ Յետ երկար առաքելութեանց և հոգեւոր պայքարներուն, Պոլիս անցաւ Ս. Աղեքսանդր բազմաթիւ աշակերտներով 420ին, և հոն Ս. Մինասայ (S. Ménas) մատրան մօտ վանք մը հիմնեց², կանոն դնելով իրեններուն՝ ամենախիստ աղքատութիւն, զիշեր՝ ցորեկ անընդհատ աղօթք, սաղմոսերգութիւն և ամենազգի ճգնութիւններ։

1. խորհրդացի. «Պատմութիւն Հայոց». Գ. ԾԷ. էջ 532. - 2. Կորիւն. էջ 27. - 3. Callinique, «Vita S. Hypatii». Leipzig. 1895.

Սակայն, շատ տարիներ չանցած, իբր 429-430ին, Ս. Աղեքսանդր և իր միաբանները վտարուեցան Բիւզանդիոնէն, նոյն իսկ Նեստորի գրգռութեամբ և թելադրութեամբ և թէոդոս կայսեր վճռով, սրբոյն խիստ և անաչառ յանդիմանութիւնները անհանդուրժելի դառնալով անոնց։ Այն ատեն Ս. Աղեքսանդր ապաստանեցաւ իր միաբաններով՝ Բիւթանիոյ ծովափանց վրայ՝ Ս. Հիւպատիոսի մենաստանին մէջ, ուր և կնքեց սրբութեամբ իր կեանքը յամին 440։ Անոր յաջորդը՝ Յովհաննէս Աբբայ՝ դարձաւ նորէն Բիւզանդիոն, և Վոսփորի սիրալի ափանց վրայ՝ Իրեկեոն կոչուած տեղը (այժմու Սթենիայի ծովախորշին զիմաց), նոր վանք մը կառոյց, որ հաւատացելոց առատ նուէրներով քիչ ատենէն ընդարձակ եկեղեցի մը և ճոխ գրատուն մ'ունեցաւ։ Եւ ճիշդ հոս է, յիշեալ Յովհաննէս առաջնորդին ժամանակ (441-445 տարիներուն), որ սկսան ակոռ միտ անուամբ ճանչցուիլ այն միաբանները։ Հետեւաբար ակոռ միտ անուան գործածութիւնը, կամ գոնէ ընդհանրացումը, 440 թուականէն վերջն է, այն է՝ յետ մահուան Մաշթոց վարդապետին (439), և անոր Բիւզանդիոն երթալէն իբր 23 տարի վերջը։

Բ) Ակոռ միտ բառը՝ սոսկ վանական միաբանութեան մ'անունէ, և չի յիշուիր երբեք եկեղեցական պատուոյ կամ աստիճանի նշանակութիւն ունեցած ըլլալ։ Այո՛, երբեմն ընդհանուր առմամբ «ակումիտ» կոչուած են արեղաները կամ վանականները, որոնք անքուն և աղօթքով կ'անցնէին զիշերները, ինչպէս «սիւնակեաց» ներք, իբր «ճգնաւոր»ի իմաստով, սակայն երբեք «իմաստուն» կամ «վարդապետ» նշանակութեամբ գործածուած չէ։ «Հայկազեան» բառարանը ուզելով մեկնել Մաշթոց վարդապետին ընծայուած «ակումիտ» անունը կամ տիտղոսը, կ'ըսէ. «Կարգ միանձանց անհանգստից... ուր էր և վարժարան իմաստութեան, ուստի ելանէին մեծիմաստ վարդապետը, յորոց սակի գրեցին Յոյնը և զմերս Մաշթոց», եւն.։ Գիււ-

տաւոր է մեկնութիւնս, զոր իւրացուցեր են նաեւ բանասէրներէն ոմանք, ճիշտ ինչպէս արդ սովորութիւն է «Բենեդիկտեան» կոչել ո՛ր և է խոր և հմուտ ուսուցիչ մասիրող մը։ Սակայն մեր պարագային մէջ՝ գոհացուցիչ չէ՛ և պատմութեան ալ կը հակասէ, քանի որ այդ միաբանները Մաշթոցի Բիւզանդիոն ուղեւորելու պահուն (416-17), — եթէ նոյնիսկ վայրկեան մը շնորհէնք անոնց ակոռ միտ անունը այդ ժամանակէն, — միայն աղօթքով և ճգնութեամբ կ'անցունէին իրենց կեանքը Միջագետքի վանքին մէջ, չունենալով տակաւին միջոցներ և գիրքեր՝ ուսմամբ և գիտութեամբ պարապելու համարալու, որ անոնցմէ «մեծանուն րաբուններ և մեծիմաստ վարդապետներ ելլէին», ինչ որ պատահեցաւ շատ վերջը (440-450ին), վերոյիշեալ Յովհաննէս և անոր յաջորդ Մարկեղոսի առաջնորդութեան ժամանակ, երբ Իրեկեոնի վանքը նշանաւոր մատենադարան մ'ունենալով, ճոխ եկեղեցական եւ աստուածաբանական գիրքերով գիտական կեդրոն մը դարձաւ։

Այս մասին՝ իմ կարծիքս է հետեւեալը։ Նախ բացարձակապէս անյարմար և եկամուտ է հոս ո՛չ միայն ակոռ միտ բառը, այլ նաեւ ամբողջ պարբերութիւնը «ակումիտ անուն կոչելոյ», որ ո՛չ Կորեան գրչին վայելուչ հայերէն է, ո՛չ պատմական, և ո՛չ ալ պատշաճ և յարմար տեղւոյն և պարագային։ Եւ իրօք, եթէ կայսրը ուզէր պատիւ կամ աստիճան մը տալ Մաշթոցի, ինչ հարկ կամ աճապարանք կար՝ որ Անտիոքի մէջ, ճանապարհի կիսուն, և առանց զինքը տեսած ու ճանչցած ըլլալու գար, մանաւանդ որ մտադիր էր Բիւզանդիոն երթալու։ Այս տեսակէտով՝ շատ աւելի յարմար և բանաւոր կ'երեւի ինծի Խորենացոյն¹ և փոքր Կորեան² պատմածը, որ երբ Մաշթոց Կոստանդնուպոլիս հասաւ, տեսան, ճանչցան ու գնահատեցին անոր սրբութիւնը և իմաստութիւնը, որով թէոդոս կայսրը և Ատ-

1. Խորենացի. էջ 535-6. — 2. Փոքր Կորեան. էջ 27.

տիկոս հայրապետը՝ զինքը Հայաստան ուղարկելու պահուն՝ տուին նաեւ վարդապետական պատիւ կամ աստիճան մը, ուրիշ շնորհներու և պարգեւներու հետ։ Բայց ինչ որ զիս աւելի կը դրդէ՝ այդ «ակումիտ անուն կոչելոյ» նախադասութիւնը չընդունելու իբր Կորեան գրչին հարազատ, այն է՝ որ լրիւ չի բացատրեր հեղինակին միտքը, և չի կապուիր սերտիւ ո՛չ նախորդ և ո՛չ յաջորդ հատուածին հետ։ Ինծի այնպէս կ'երեւի թէ հոս Կորեան դրած պիտի ըլլայ, «առ ինքն» (առ կայսրն) կամ «յարբունին» և կամ «յարբունի դուռն յուղարկելոյ» բացատրութիւնը կամ նման բան մը։ Եւ իրօք, ինչ էր Ս. Սահակայ խնդրանքը առ Անատոլիս, եթէ ո՛չ՝ թէոդոս կայսեր հրամանը բերել՝ որ Մաշթոց Բիւզանդիոն երթար, «ձեռնառու լինել ճանապարհին»։ Եւ ահա կը հասնի կայսերական հրամանը. «ուստի և հրաման ելանէր», ինչ բանի՝ եթէ ոչ «յարբունին» կամ «յարբունի դուռն յուղարկելոյ զսուրբն՝ վայելուչ մեծարանօք», որուն կը կցէ անմիջապէս Կորեան. «Իսկ

նորա (Մաշթոցի) զբաղմութիւն աշակերտացն տարեալ ի քաղաքն Մետիլինացոց, յանձն առնէր սրբոյ եպիսկոպոսի քաղաքին... և զլիաւոր աշակերտացն թողոյր զայն՝ որում Ղեւոնդէոսն կոչէին... և առնալ զպատուական եպիսկոպոսն Դերջանոյ՝ որոյ անուն կոչէր Գինթ, և սակաւ յաշակերտաց... և ելեալ (յուղի¹) և բազում պատիւ գտեալ հասանէին ի թագաւորակաց քաղաքն Կոստանդինական»։ Կարծեմ շատ պարզ է Կորեան միտքը, և կ'երեւի ինծի թէ ան՝ իր իսկական գրութեան մէջ՝ փոխանակ «ակումիտ անուն կոչելոյ» անիմաստ բացատրութեան դրած պիտի ըլլար, «ուստի և հրաման ելանէր, վայելուչ մեծարանօք զսուրբն յարքունիս (կամ, «յարքունի դուռն») յուղարկելոյ», և կամ ասոր նման բան մը՝ արժանաւոր իր ոսկեղինիկ գրչին։

(Շարունակելի)

Հ. Յ. ԹՈՐՈՍԵԱՆ

1. Փակագծի մէջ դրուած բառը «յուղի» իմա է, բացատրելու համար իմաստը, փոխանակ ապագրին մէջ դրուած «յանարոյն դիմասկիւն» կէս — հայ և կէս — յոյն բառերուն։

ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՎԻՇԱՊԸ ՀԱՅԱԿԱՆ ԳՈՐԳԵՐՈՒՆ ՄԷՁ

(ՓԻԻՆԻԿ ԹԷ ԱՐԾԻԻ)

(Շար. տես ըստ 1931 էջ 300)

Աւարտելէ առաջ խոստացայ նաեւ երկու խօսք ըսել Պերլինի թանգարանին և նաեւ Սիէնայի որմանկարին մէջ գծուած գորգերուն մէջ գտնուող վիշապին հետ յիշուած փիւնիկին մասին։

Սրաջին անգամ ըլլալով Արմենակ Սալապիւրի փիւնիկի մը գոյութեան մասին զրգեան փիւնիկի մը գոյութեան մէջ) տարա- (վերոյիշեալ Հայ գորգերուն մէջ) տարա- կոյս կը յայտնէր ըսելով. «Իսկ զալով փիւնիկին՝ ասիկա ինծի երեւակայական

կը թուի»¹. առանց աւելցնելու թէ ինչո՞ւ, և կամ եթէ փիւնիկ չէ, ինչ է այդ կերպաւորութիւնը, որուն գոյութիւն ունենալը բացարձակապէս կարելի չէ ուրանալ։

Հայ աւանդութեանց կամ Հայ կրօնից մէջ ինծի անձանօթ կը մնայ փիւնիկին տրուած որ և է պաշտօն կամ յիշատակութիւն, ինչպէս որ վիշապը ունի և կը

1. Շար. 1919. էջ 420.